

אורנה ששון-לוי. זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי.
ירושלים: מאגנס והקיבוץ המאוחד. תשס"ו. 265 עמודים

תמר כתריאל*

ספרה של אורנה ששון-לוי מציג בפנינו דיון מרתק בשאלות של צבא ומגדר, מתוך התייחסות מעמיקה לשאלות סוציולוגיות מרכזיות, כגון מקומה של חוויית השירות הצבאי בהבניית מושג האזרחות ובריבוד החברתי בישראל. הספר הוא בבחינת נקודת ציון במחקר על צבא וחברה בישראל, והוא מוסיף נדבך חשוב למחקר הפמיניסטי על צבא, מגדר וחברה שהתפתח לאחרונה במקומות שונים בעולם.

ספר זה מבוסס על עבודה אמפירית עשירה ודקדקנית שכללה ראיונות עומק עם עשרות חיילים וחיילות בשירות סדיר, שבהם פרשו המרואיינים בפני המחברת את חווייתיהם, תפיסותיהם ומאוייהם לגבי שירותם הצבאי. במסגרת ניתוח עדויות אלו מציבה הכותבת מערך פרשני רחב יריעה, ובאמצעותו היא יוצרת קשרים מאלפים בין תפיסות השירות הצבאי ודימויי החיילות שנלווים אליהן, הפרקטיקות היומיומיות המגדירות את פעילותם הממוגדרת של חיילים וחיילות, ושאלות יסוד באשר להגדרה הרפובליקנית של אזרחות שמאפיינת את הזירה הישראלית ואת אופני ההדרה שהיא מניבה.

הספר פותח בשני פרקים שכוללים דיון בהיר בסוגיית המיליטריזם הישראלי, שורשיו בתפיסת הגבריות בציונות, ומקומו של הצבא ביחס לסוגיית הריבוד המגדרי מחד גיסא והריבוד האתני-מעמדי מאידך גיסא. כל אחד מארבעת פרקי הספר שבאים לאחריהם מוקדש לקבוצה אחת של חיילים וחיילות, שמוגדרת במונחים של מגדר ורקע אתני-מעמדי. ההצלבות שעושה החוקרת בין מגדר לתפקיד צבאי מניבות תמונה מורכבת של השירות הצבאי, החל בקבוצת החיילים הקרביים שמייצגים את הדימוי ההגמוני של החייל האולטימטיבי ("הלוחם"), חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון כחול, חיילות שמשרתות בתפקידים "גבריים", וחיילים שמשרתים בתפקידי צווארון לבן. הקטגוריזציה הזאת נענית הן למאפיין המגדרי והן למאפיין העיסוק הצבאי שנמדד ביחס לתפקידו של הצבא כמפעיל אלימות ממוסדת, דהיינו לחימה.

בדיון על הדימוי ההגמוני של הלוחם טוענת ששון-לוי שהשירות הקרבי אינו רק דרך לביטוי השתייכות חברתית או רגש לאומי, אלא הוא גם (ואולי בעיקר) "הדרך הישראלית לממש גבריות הגמונית, להיות חלק ממנה ולהינות מזכויות היתר שהיא מעניקה" (עמ' 58). בהרחיבה את הדיון המחקרי בדימוי החייל הקרבי, ששון-לוי מדגישה את המתח הדיאלקטי שבין שתי אוריינטציות רגשיות סותרות (אך תלויות זו בזו), שמאפיין את חוויית הקרב ואת דרישות התפקיד של חייל קרבי: "שליטה עצמית – משמוע עצמי וריסון גופני ורגשי, וריגוש – פריצה של גבולות גופניים ורגשיים, הסתכנות ויצריות" (שם). דברי החיילים הקרביים נותנים ביטוי נרחב לתוקף שיש בחייהם לדימוי הלוחם הראוי שמעוגן באיזון ההולם שבין שליטה לריגוש (אקשן), ולאופנים שבהם דימוי זה משמש מודל לעיצוב הגוף הלוחם לכדי

* החוג לתקשורת והחוג למנהיגות ומדיניות בחינוך, אוניברסיטת חיפה

סמן של הלאומיות הישראלית. הראיונות מעידים גם על המידה שבה ייחודיות קרבית כרוכה בהדרה מובנת מאליה של נשים.

בצד הדימוי ההגמוני של החייל הקרבי, שמוכר בציבור וזכה למחקר אקדמי, ששון-לוי משרטטת פרופיל של חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון כחול (אפסנאות, נהיגה וכדומה) ומודרים הן מזירת הגבריות הדומיננטית של הלוחמים והן מן המחקר האקדמי על צבא וצבאיות. בניתוח רגיש ומרתק היא מראה כיצד חיילים אלה, שחלק ניכר מהם ממוצא מזרחי, מבנים גבריות חלופית שחותרת תחת הסמכות והמשמעת הצבאית אך מעוגנת בתחושת אחריות לבית ההורים וברצון למלא את תפקידם כמסייעים בפרנסת המשפחה גם בעת השירות הצבאי. ה"גבריות של הבית" שהם מממשים מעמידה את המשפחה מעל ללאום וממירה את השיח הרפובליקני של הקרבה למען האומה ואת תפיסת האזרחות הנגזרת ממנו בתביעה לתמורה הולמת עבור תרומתם לקולקטיב ובשיח אתני-לאומי פטריוטי. היא מציבה אתגר כפול בפני הגבריות ההגמונית על ידי סדיקת הקשר בין צבאיות לגבריות ועל ידי אתגור הקשר בין צבא לאזרחות: "לא שליטה וריגוש בשדה הקרב מסמנים אותם כגברים אלא אוטונומיה, עצמאות ואחריות לבית ולמשפחה" (עמ' 149).

חיילות שבחרו לשרת בתפקידים שנחשבים גבריים, ובכך מסמנות את המדיניות של העמקת שילובן של נשים בצבא, הן הקבוצה השלישית במחקר. חיילות אלו מזדהות עם אתוס הלוחם הצה"לי ומנסות אותו על ידי חיקוי התנהגותם של חיילים קרביים, התבדלות מנשיות מסורתית וגימוד משמעותן של הטרדות מיניות. המחברת מציינת שפרקטיקות אלו "מאתגרות את ההבניה הדיכוטומית של מגדר ומעניקות לחיילות ביטחון, כוח וסמכות בתפקידן הצבאי" (עמ' 184). עם זאת, היא מצביעה על כך שגם אם יש אלמנט של פרודיה בדרך שבה מחקות החיילות את הלוחמים, הרי שבחיקוי אתוס הלוחם הן מאשרות את תוקפו ומעמדו כמקור יחידי לכוח וסמכות. ששון-לוי נוטה לפרש התנהגות זו לא כחתרנות אלא כשיתוף פעולה עם המערך הפטריארכלי של מדינת הלאום המודרנית המשלב עקרונות של הדרה והכללה: "הוא מאפשר לחלק מן הנשים (בעיקר ליהודיות אשכנזיות) להתקרב למרכז המערכת אך לא כחלק אינטגרלי שלה. כך מתאפשרת יצירת תחושת שייכות והזדהות של החיילות עם הצבא תוך הנצחת המיקום השולי שלהן בו" (עמ' 185). אם כן, משתמע מכך שכניסת נשים לתפקידים "גבריים" בצבא אינה פותרת את אי השוויון בין גברים לנשים בישראל, והמחברת מעלה את השאלה אם זהו אכן המאבק ה"נכון" מבחינת הנשים.

קבוצת החיילים האחרונה שרואינה הם חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון לבן (מחשבים, מודיעין וכיוצא באלה), שרובם אשכנזים מן המעמד הבינוני. חיילים אלה מביעים עמדה של שניות ביחס לדימוי ההגמוני של הלוחם ואינם חותרים תחתיו כמו שעושים חיילים המשרתים בתפקידי צווארון כחול: "לצד ההתייחסות המתמדת לחייל הקרבי כציר מרכזי של זהות ניכרת בהצגה העצמית שלהם תנועה בכיוון של כינון זהויות גבריות לא-צבאיות, המדגישות תכונות של המקצועות החופשיים בשוק העבודה, בעיקר ניהול, ידע ומומחיות" (עמ' 193). ההתייחסות החיובית של חיילים אלה לאתוס הלוחם, שעליו התחנכו רובם במסגרת המשפחה ובית הספר, מתבטאת בהתייחסות לשליטה גופנית ורגשית מצד אחד ולריגוש הנקשר לסכנת חיים, תחרותיות והרפתקנות מצד שני. אך היו ביניהם גם כאלה שניסו להשתחרר ממודל הגבריות ההגמונית, לפרק את ההרואיות של מודל הלוחם ולהמירו במודל גברי אחר, זה של המנהל מן המעמד הבינוני. לדברי המחברת: "הבניית הגבריות לפי

מודל הקריירה של המעמד הבינוני מעמידה בפני החיילים בתפקידי צווארון לבן מבחנים שונים להוכחת הגבריות, מבחנים שאינם מדגישים את הגוף הגברי או אומץ ועמידה בסכנת חיים, כמו מבחני הקרביות, וכן אינם מבחני הכבוד והפרנסה של החיילים בצווארון כחול. אלא, מבחני הגבריות שלהם מוכוונים יותר על ידי שוק העבודה הקפיטליסטי והמעמד החברתי-כלכלי שלהם מאשר על ידי המדינה ומוסדותיה, ומדגישים בעלות על הון תרבותי והשכלתי המצדיקה כוח ושליטה על אנשים" (עמ' 219). חיילים אלה עושים מאמץ להבנות זהות שהיא בה בעת דומה לזהותם של לוחמים ושונה ממנה. הם מציגים תפיסות אורחיות דרמטיות רוויות מתחים שמשלבות בין שיח רפובליקני שמקדש תרומה לקולקטיב ובין שיח ליברלי שמדגיש את האינטרס הפרטי, אגב יצירת גוונים שונים של מזיגה בין ערכים אינדיבידואליסטיים לערכים קולקטיביסטיים.

כוחו הגדול של הספר נעוץ, לטעמי, לא רק ביכולתה יוצאת הדופן של המחברת להאזין לקולותיהם של לובשי המדים ולהנכיח את עולמם, אלא גם בכישרון שבו היא מראה כיצד חלוקת העבודה בצבא וחויית השירות בו הם בעצם חלק ממרקם חברתי כולל. הזהויות במדים שהיא משרטטת הן תוצר של מערכת ריבודית ושל נכסים חברתיים ותרבותיים שעמם מגיעים הצעירים והצעירות לצבא. עבור חלק ניכר מהם, אופיו של המסלול הצבאי מגדיר אפשרויות של התפתחות אישית, מגדרית וחברתית. הצבא, יותר משהוא כור היתוך חברתי, מתפקד כמכונת שכפול משוכללת שמשמרת את קווי המתאר של הריבוד החברתי. כפי שמראה המחברת, באמצעות דימויים ופרקטיקות של גבריות ונשיות ובאמצעות תפיסות שונות ומשתנות של אזרחות, מכוננת חויית השירות הצבאי זהויות מגדריות ואתניות שמחלחלות ללב לבו של העולם החברתי גם לאחר פשיטת המדים.

זהו ספר משכיל ומחכים, קולח ומרתק, סוציולוגיה במיטבה. הספר פורש בפנינו עולם מוכר ומפתיע כאחד ומשאיר טעם של עוד, בעיקר לגבי אותן זהויות במדים שלא זכו בו לטיפול ממוקד, כגון נשים בתפקידים "נשיים", שהן רוב החיילות בצבא, ואולי תת-קבוצות נוספות, כמו חיילים יוצאי אתיופיה או חיילים דרוזים, שהמשא ומתן שהם מקיימים עם דימוי הלוחם ההגמוני ודאי מרתק לא פחות. הכרה במנעד החוויות שמזמן השירות הצבאי עבור חיילים וחיילות בעלי פרופיל אישי וחברתי מגוון אולי יעזור גם לעקר מטבע לשון שהשתרש בשנים האחרונות בפי אנשי צבא שמטיפים ל"שירות משמעותי" (דהיינו קרבי), ובכך מרמזים ששירות לא קרבי אינו משמעותי, או משמעותי הרבה פחות. אורנה ששון-לוי הייתה שואלת: משמעותי עבור מי ובאיזה אופן?